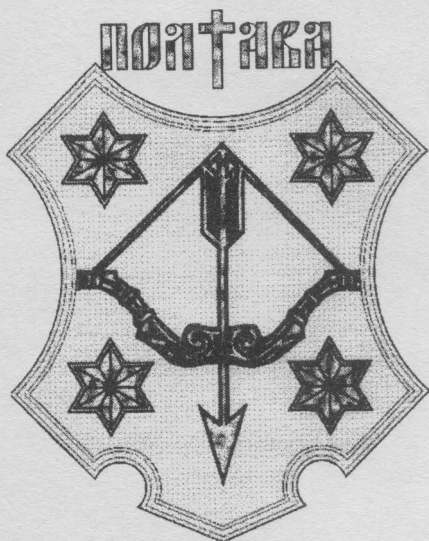

Полтавський державний педагогічний інститут ім.В.Г.Короленка
Полтавське наукове товариство краєзнавців
Полтавська обласна організація Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури
Центр по дослідженню історії та культури Полтавщини
Полтавської облдержадміністрації
Полтавський краєзнавчий музей
Державний архів Полтавської області

Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства

*Матеріали до 825-річчя з часу першої
літописної згадки міста Полтави та
1100-річчя появи перших поселень
на її території*

Полтава — 1998

Редколегія

Бабенко Л.Л. — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського педінституту.

Білоус Г.П. — директор Полтавського краєзнавчого музею.

Валюх З.О. — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Полтавського педінституту.

Войналович В.А. — кандидат історичних наук, доцент, голова Центру по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації.

Год Б.В. — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історичного факультету Полтавського педінституту.

Діптан І.І — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського педінституту.

Журавель Г.Г. — голова Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Єрмак О.П. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою спеціальних історичних дисциплін та географії Полтавського педінституту.

Киридон А.М. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою історії України Полтавського педінституту.

Киридон П.В. — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор з навчальної роботи Полтавського педінституту.

Кукоба К.І. — директор державного архіву Полтавської області.

Лобурець В.Є. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою всесвітньої історії Полтавського педінституту.

Нестуля О.О. — доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського педінституту, заступник голови Полтавської облдержадміністрації.

Пашенко В.О. — доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського педінституту.

Матеріали видрукувані за підтримки Полтавського міськвиконкому та Міського Голови А.Т.Кукоби.

Організаційно-правові основи діяльності релігійних громад на Полтавщині початку 20-х років.

У наступі на церкву і релігію найбільш делікатною і складною для органів радянської влади стала справа націоналізації приміщень і богослужбового майна, що перебувало в користуванні церковних та релігійних громад.

Згідно із статтею №13 декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" від 22 січня 1919 року, все майно існуючих на Україні церковних та релігійних громад оголошувалося народною власністю. Але населення України, в більшості своїй православне, задовго до декрету однозначно виявило свою волю щодо економічної сторони церковного питання. Церковно-парафіяльне майно, як то: храми, богослужбові предмети, будинки, призначені для проживання священників, — все це з 1917 року в революційному порядку фактично перейшло від колишніх відомств православного віровизнання та їх представників (єпископів, благочинних настоятелів храмів) до парафій. Останні управляли цим майном через церковні ради, до складу яких уходили уповноважені парафіянами представники.

Отже, зайвою була і стаття № 14 декрету, за якою приміщення і предмети, призначені виключно для богослужбових цілей, за особливими настановами місцевої та центральної влади передавалися в безплатне користування відповідних релігійних громад.

Думки віруючих про те, що не варто було передавати народові те, що йому вже належало, органи влади до уваги не брали. Щоправда, інструкція Наркомату юстиції, Наркомату внутрішніх справ і Наркомату освіти УРСР про проведення в життя законоположень про відокремлення церкви від держави говорила про "групи осіб відповідної релігії з числа місцевих жителів, яким передавалися у безплатне користування молитовні будинки та культове майно". Але ці групи не були окремою організацією, а лише сукупністю громадян, які перебували в юридичних стосунках з місцевими радами робітничих і селянських депутатів.

Необхідна кількість місцевих жителів, яким передавалося відповідне майно, визначалась місцевими радами, але не повинна була перевищувати 20-ти чоловік. Отримуючи в користування церковні приміщення та речі, призначені для виконання релігійних обрядів, групи віруючих, так звані "двадцятки" складали інвентарні описи цього майна у відповідності із старими дореволюційними інвентарними книгами та у присутності представників місцевої влади. Один примірник такого опису

передавався Наркомату юстиції, другий — місцевим органам влади, а третій зберігався у парафіян. Підписи парафіян на заявці та інвентарному описі про передачу їм храму і всього майна, яке знаходилося там, завірялися сільською радою чи волвикомом, а в повітових та губернських містах — в нотаріальному порядку.

Підписуючи договір, релігійна громада зобов'язувалася дбати про цілісність і незайманість довіреного їй майна, заносити неотримані предмети культу до опису, ремонтувати й охороняти майно за власні кошти, використовувати його для задоволення культових потреб. У небогослужбовий час релігійні громади повинні були допускати уповноважених владою осіб до перевірки й огляду майна. В разі виявлення розтрат чи пошкоджень майна, віруючі, відшкодувавши збитки, негайно повертали його державі. У випадку, коли бажаючих взяти молитовне приміщення та предмети культу на цих умовах не знаходилося, місцевий виконавчий комітет або міська рада отримували право тричі помістити публікацію про це в місцевих газетах та вивісити відповідне оголошення на дверях храму. Якщо протягом місяця храм не переходив у користування певної церковної чи релігійної громади, його використовували для громадських потреб, а богослужбове майно передавалося до спеціальних сховищ республіки.

Крім того, Наркомат юстиції обіжником від 20 грудня 1921 року зобов'язав губвиконкоми видати обов'язкові постанови про подачу групами віруючих заяв про бажання отримати в користування храми та богослужбове майно. Призначався і термін виконання цього розпорядження — протягом місяця з дня опублікування постанови у місцевій пресі. У випадку невиконання цього рішення молитовні приміщення закривалися, а їхнє майно передавалося до відповідних радянських установ. Незареєстровані релігійні громади при цьому оголошувалися розпущеними. "Ліквідаційні комісії повинні покласти кінець маніловщині та заграванню з православною церквою. Ми чекали два роки, а тепер даємо місячний термін", — наголошував завідуючий Ліквідаційним відділом Наркомату юстиції І.К.Сухоплюєв.

Парафії не квапились укладати договори з огляду на ряд причин. Найважливіша з них полягала в тому, що радянська влада всупереч діючому декрету про відокремлення від держави, втручалася в церковне життя, підігріваючи боротьбу різних течій православного віровизнання між собою: Тихонівської патріаршої церкви, Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), ряду обновленських церков.

Боротьба між релігійними громадами різних течій православного віровизнання за церковні будинки, коли представники сторін зверталися до влади з проханням

zareestruvati громаду і дати дозвіл на користування тим чи іншим молитовним приміщенням, породжувала своєрідну тактику радянської влади щодо руйнування церкви. Вона полягала в "умінні примусити релігію знищити саму себе", "знищити її власними руками її діячів". Тобто влада, підтримуючи ту чи іншу сторону в боротьбі за молитовне приміщення, поглиблювала між ними ворожнечу.

Зауважимо, що в питанні розподілу молитовних приміщень між різними православними церквами радянська влада офіційно використовувала принцип більшості. У випадку клопотання груп віруючих, що належали до різних течій православного віровизнання, про передачу їм одного й того ж храму, цей принцип передбачав перехід його у користування групі, яка об'єднувала більшість парафіян. Більшість визначалась самими віруючими шляхом подвірного анкетного опитування.

Існування церковних та релігійних громад було ускладнене і труднощами матеріального характеру. Вони не мали права отримувати будь-які субсидії як від центральних та місцевих органів влади, так і від автономних, самоуправлінських закладів. Єдиним різновидом церковного майна, який визнавала робітничо-селянська влада, були кошти, зібрані громадянами шляхом добровільної розкладки між її членами. Тому, що всі церкви, віровизнання та церковні і релігійні громади позбавлені в УРСР прав юридичної особи, — пояснюється в одному із збірників релігійного законодавства 20-х років, — окремими членами цих громад надається право влаштовувати лише складчини для придбання виключно для релігійних потреб майна і для задоволення інших релігійних потреб.

Щоб не допустити у церквах і монастирях накопичення багатства, не дозволялося проводити так звані примусові збори і оподаткування на їх користь. Єдиний спосіб впливу, якого могли вжити релігійні громади щодо своїх членів за невиконання, скажімо, матеріальних зобов'язань, полягав у тому, що таку особу можна було виключити зі складу членів громади. Селяни в першу чергу повинні були сплатити проподаток, місцеві податки на користь шкіл, лікарень, а вже потім вони мали право робити добровільні складчини на утримання храмів та причту.

З іншого боку, діюче законодавство зобов'язувало релігійні громади сплачувати чималі кошти при їх реєстрації чи переєстрації, а також передбачало ряд зборів і податків на придбання культового майна та утримання служителів культу.

На основі інструкції Наркомату юстиції УРСР від 10 листопада 1920 року та типового договору між релігійною громадою і місцевою владою, прикладеному до неї у вигляді додатку,

запроваджувалось обов'язкове страхування молитовних приміщень та їхніх богослужбових предметів. Орендна плата за земельні ділянки, що знаходились в середині церковної огорожі, стягувалися з релігійних громад в Україні згідно з циркуляром Наркомату юстиції СРСР від 15 вересня 1923 року, а щорічний місцевий збір з будівель у розмірі 1,4% від вартості молитовного приміщення згідно з циркулярами того ж наркомату від 3 вересня 1923 року та 19 січня 1924 року.

Список податків, якими обкладалися служителі культу, включав оціночномайновий, єдиний сільськогосподарський, а також одначасні податки, наприклад на користь голодуючих тощо.

Несвоєчасна сплата податків, невиконання умов договору або так звана контрреволюційна діяльність осіб, які підписали його, могли стати формальною підставою для відібрання у релігійної громади храму або й закриття його. Щоб позбавити парафію церкви та предметів культу, як правило, достатньо було простого "побажання місцевого населення", а тим місцевим населенням могла бути перша ліпша група безбожників чи партійний осередок.

Названі фактори обумовили зменшення кількості членів релігійних громад, що викликало скорочення матеріальних прибутків релігійних організацій, а отже, і потребу та спроможність утримання молитовних приміщень. У результаті наприкінці 1924 року кількість зачинених молитовних споруд у губерніях України складала 4,7% їхньої загальної кількості у дожовтневий період.

Проте всупереч труднощам правового та матеріального характеру церковні і релігійні громади продовжували об'єднувати значну кількість населення. В 1924 році уряд "регулював діяльність 9834 релігійних громад, у сфері впливу яких за підрахунками Наркомату внутрішніх справ УРСР, перебувало близько 12 млн. віруючих. Із них 407414 чоловік належало до 1208 релігійних громад Полтавщини.

*Валентин Посухов
(Полтава)*

Етноси Полтавщини крізь призму гідроніміки області

Наймення річок можна образно назвати мягнітофонний плівками історії, адже вони доносять до нас мови давнього, зовсім униклого населення, яке жило в тій чи іншій місцевості. Автор спробував проаналізувати гідроніміку Полтавщини: що ж саме вона підказує про етнічну належність колишнього населення краю.

Один із вельми поширених гідронімічних прошарків у нас — фінно-угорський. До речі, попередні дослідники чомусь його зовсім не помічали. До цієї групи можна віднести як великі річки краю Ворскла (літописний Вороскол), Оріль (Орель), Хорол, Котельва, так і малі Бодаква, Ташань, Лаптур, Панянка, Гирман, Сари, Яха,

Зміст

Віра Жук Три імені Полтави	3
Ніна Цехмістроосподарське життя Полтави у XVIII ст.	6
Віктор Ревезук Встановлення радянської влади в Полтаві	10
Оксана Краснікова Полтавський земельний банк: з історії іпотечного кредиту (1872 – 1918рр.)	13
Ірина ДіптанПромисловий розвиток Полтави в період НЕПу	19
Тетяна ТронькоБлагодійна діяльність полтавських учителів у 60х роках XIX століття	23
Зінаїда Яненко Фонди місцевих органів управління періоду фашистської окупації Полтавщини в ДАПО	26
Марина ЧирковаУчасть політичних партій у виборах до Полтавської міської думи в 1917р.	28
Володимир КоротенкоПолтавська періодична преса періоду Гетьманської держави (1918р.)	32
Тарас Пустовіт Командир Богданівського полку	35
Галина Журавель, Валентина Андрієць Доега пам'ять війни (дослідження пам'яток Другої світової війни на Полтавщині)	39
Рима Гавриш Роль Полтавського земства у фінансуванні народної освіти	41
Тетяна Демиденко, Прокіп Понятенко у громадсько-політичному русі початку XX століття	44
Віталій Ханко Старосвітські архітектурні пам'ятки Полтави	47
Володимир Мокляк Свято-Покровська церква (на Павленках) у м.Полтаві	51
Світлана Кизим З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідуючі музеєм — ботаніки брати Ніколаєви)	54
Ірина Власенко М.О.Олеховський. Музична і педагогічна діяльність	57
Галина Галян Федір Вовк і музей	60
Юрій Вільховий Доля культових споруд на Полтавщині в ході антирелігійної кампанії кінця 50 – 60 років	63
Алла Киридон І.Ф.Павловський про облаштування Полтави за правління генерал-губернатора О.Б.Куракіна (1802-1808рр.)	67
Олександр Єрмак Один з багатьох (О.С. Панкрат'єв)	70
Людмила Кушнір, Леонід Кушнір Особливості географічного положення Більського городища	73
Борис Год Полтавський краєзнавчий музей (20-і - поч. 30-х рр.)	76

Петро Киридон Становлення освіти на Полтавщині в період Гетьманату (квітень-грудень 1918р.)	81
Володимир Пащенко Злочин, якого не було	83
Карина Пивоварська Духовні навчальні заклади Полтави наприкінці XIX ст.	91
Олексій Нестуля Роль державних пам'яткоохоронних органів у збереженні церковної старовини Полтавщини (1917—1918рр.)	93
Світлана Нестуля Комісії Всеукраїнського Археологічного комітету	97
Євген Складенко, Людмила Бабенко Соціально-економічний розвиток Полтавщини у другій половині XIX століття	101
Михайло Якименко Вплив податкової політики на життєдіяльність дрібного селянського господарства в Україні після скасування кріпосного права	103
Дмитро Селіхов Соціальні привілеї дворянства після скасування кріпосного права та їх вплив на конкурентно здатність сільськогосподарського виробництва в поміщицьких маєтках (1861-1917рр.)	105
Любов Жванко Окремі аспекти охорони здоров'я на Полтавщині за доби правління Павла Скоропадського	107
Галина Лаврик Організаційно-правові основи діяльності релігійних громад на Полтавщині початку 20-х років	110
Валентин Посухов Етноси Полтавщини крізь призму гідроніміки області	113
Зоя Валух Топоніми і гідроніми Полтавщини як джерело пізнання історії рідного краю	115
Василь Лобурець Діяльність Полтавського наукового товариства краєзнавців у 1990- 1998 роках	117
Правління Полтавського наукового товариства краєзнавців (обране на установчій конференції 16 жовтня 1990 року)	127
Президія правління Полтавського наукового товариства краєзнавців (обрана на пленумі правління 16 жовтня 1990 року)	128
Зміст	130